

the ROUTE

Liberty in Turin: a dimension with a heavy town-planning accent

Caterina Franchini
Researcher in History and Criticism of Architectural and Environmental Heritage, Torino

The Liberty style developed in Turin between 1890 and 1915, when links were established between art and industry, “dreams” and daily life. Between 1902 and 1911, the years in which two international exhibitions were held in the Piedmontese capital, debate on the search for a national style took off. The success of the 1902 International Exhibition of Decorative and Modern Art sped the penetration of Art Nouveau into the urban fabric of the centre. The exhibition pavilions (now gone) at the Valentino Park on the River Po, by showing a wide audience the curving motifs inspired by a free naturalism, influenced the city’s architectural culture.

The 19th century in Turin was one of technological innovation: the industrial production of iron and glass was developed and new urban infrastructure appeared. In its second half, new building determined the design of the city’s great urban expansion.

In 1864, when the city abdicated as capital of Italy, Turin rediscovered its identity in industry and avant-garde crafts. In 1899, the automobile industry (FIAT) was born and the Picchetto works produced iron pieces. Turin became the “capital of work”, a city of technicians and labourers, a city of “heros of Capitalism”. A business and intellectual bourgeoisie emerged that would be the main consumer of Liberty art. Art Nouveau became the distinctive expression of new social classes.

During the first decade of the 20th century, industrial growth and the search for domestic comfort encouraged the construction of thousands of new buildings within and beyond the customs barrier of 1853 (dismantled in 1912). Architects designed hundreds of façades with a floral flavour. They also used industrial materials, combined with the most diverse craft techniques: sculptures in natural and artificial stone; hammered and wrought iron; stained glass; mosaics; wall graffiti and coloured ceramic decorations. Even after WWI, Liberty continued to thrive in Turin, with a clear urban impact.

Turin Liberty comprises numerous characteristics that reveal the diversity of form in European Art Nouveau: from the curvy motifs inspired by the vegetable and floral world, typical of French and Belgian buildings, to the geometrical stylisation and the use of pointed and compact volumes embellished with stone or ceramic decorations as adopted in Germany’s Jugendstil and Austrian Secession. These languages were applied to all sorts of architectural types: from villa to commemorative monument.

In the historic centre, where there was no space for new construction, shops adapted to the new taste. Beneath the arcades of Piazza Castello, the transformation of the 19th century Caffetteria Baratti & Milano (now Romana Bass) is clear, with an Art Nouveau shopfront by Giulio Casanova, embellished with bronzes by sculptor Edoardo Rubino. Next to the square, Caffè Mulassano (1909), by Antonio Vandone di Cortemilia, displays

Sculptures by Cesare Reduzzi for Angelo Santonè’s 1908 Banca Commerciale Italiana, Via Santa Teresa 9
Escultures de Cesare Reduzzi per a la Banca Commerciale Italiana d’Angelo Santonè (1908), a Via Santa Teresa, 9

Caterina Franchini

Doctora en Recerca en Història i Crítica dels Béns Arquitectònics i Ambientals, Torí

La cultura del Liberty a Torí es desenvolupa entre els anys 1890 i 1915, període que va fixar els lligams entre art i indústria, entre "sònni" i vida quotidiana. Entre 1902 i 1911, anys de les dues exposicions internacionals celebrades a la capital piemontesa, s'esdevé el debat sobre la recerca d'un estil nacional. L'Exposició Internacional d'Art Decoratiu i Modern de 1902 i el seu èxit de públic acceleren el procés de penetració del Modernisme en el teixit urbà del centre. Els pavellons expositius (ara desapareguts) construïts al parc del Valentino, a la riba del riu Po, en difondre els motius curvilinis inspirats en un naturalisme lliure, influeixen en la cultura arquitectònica de tota la ciutat.

El segle XIX és a Torí el de la innovació tecnològica i tipològica; es desenvolupa la producció industrial de ferro i vidre i apareixen noves infraestructures urbanes. A la segona meitat del segle, nous teixits urbanístics determinen el disseny de les grans expansions urbanes que avui caracteritzen la ciutat.

El 1864, Torí perd la capitalitat d'Itàlia i retroba la seva identitat a la indústria i l'artesanía d'avantguarda.

El 1899 neix la indústria de l'automòbil (FIAT), i els tallers Picchetto produeixen peces de ferro: Torí esdevé la "capital del treball" i ciutat dels "herois del capitalisme"; la burgesia empresarial i intel·lectual serà qui consumirà l'art d'estil Liberty. El Modernisme es converteix en l'expressió distintiva de noves classes socials.

A la primera dècada del segle XX el creixement industrial i la recerca de confort en l'habitatge propicien la construcció de milers d'edificis dins i fora de la tanca duanera de 1853 (desapareguda el 1912). Es dissenyen centenars de façanes de gust floral i s'apliquen materials industrials que es conjunten amb les tècniques artesanals més diverses: escultures de pedra natural i artificial, ferros martellejats i forjats, vitralls, mosaics, esgrafiats i decoracions de majòliques acolorides. En els anys immediatament posteriors a la Primera Guerra Mundial, el clima cultural torinès continua impregnat d'un Liberty que ja ha assolit una evident dimensió amb una forta connotació urbanística.

Nombroses característiques del Liberty torinès revelen la diversitat formal del Modernisme europeu: des dels motius curvilinis inspirats en el món vegetal i floral, propis de les obres franceses i belgues, fins a l'estilització geomètrica i l'ús de volums àlgids i compactes embellits per decoracions lapidoses o ceràmiques del Jugendstil alemany i de la Secession austríaca.

Al centre històric, on no hi ha espai per a construccions *ex novo*, els comerços s'adapten al nou gust. Sota els porxos de la Piazza Castello és palesa la transformació de la Cafferteria Baratti & Milano (ara Romana Bass), representant de l'Ottocento, amb un aparador modernista (1910) de Giulio Casanova, embellit pels bronzes del famós escultor Edoardo Rubino. Adjacent a la plaça, el Caffè Mulassano (1909), d'Antonio Vandone di Cortemilia, mostra una detallada decoració modernista. A la Via Po, 1, a tocar de la plaça, hi ha la històrica joieria Musy que, amb un ornamentadíssim pavelló de gust floral, va presentar a l'Exposició de 1902 belles joies d'aquest estil. Al cantó oposat de la plaça, a finals del segle XIX s'obre la Via Pietro Micca, anomenada "Via Diagonale", autèntic mostrari del repertori eclèctic, no immune a les contaminacions del Liberty. El Palazzo Bellia-Ducco-Migliora (1892, Via P. Micca, 4-6-9), de Carlo Ceppi, recupera els estils gòtic i renaixentista dins d'un llenguatge "modernista" que adopta per primer cop a la ciutat estructures de ciment armat (l'empresa torinesa Porcheddu és de fet la primera concessionària a Itàlia de la patent Hennebique).

El Liberty torinès es pot interpretar com a aparell formal transmissible i aplicable al planejament arquitectònic de les transformacions urbanes postunitàries i als edificis representatius del nou poder, que també representen l'oportunitat de sanejar illes senceres de cases del centre històric, on preval la contaminació de l'estil neoclàssic i neorenaixentista, amb la voluntat d'unificar les diferents cultures regionals en una pretesa cultura nacional. La seu central de la Banca Commerciale Italiana (1908, Via Santa Teresa, 9), d'Angelo Santonè, amb escultures de Cesare Reduzzi, i el Palazzo delle Poste (1904, Via Alfieri, 8), de l'arquitecte Camillo Dolza i de l'enginyer Ernesto Ghiotti, en són clars exemples.

A la zona urbanitzada a principis del segle XX, davant d'on van tenir lloc les exposicions internacionals i on el llenguatge arquitectònic comú és el Liberty, hi destaquen dues vil·les: Villino Kind (1904, Via Monti, 48), de Michele Frapolli, i Villa D'Aronco Favelli (1903, Via Petrarca, 44), de Raimondo d'Aronco. La primera s'inspira en l'obra de l'austríac Josef Hoffmann i en el gust Arts & Crafts, mentre que per a la segona, amb

Pietro Fenoglio, 1902: Palazzina Fenoglio (La Fleur), Via Principi d'Acaja, 11

detailed Art Nouveau decoration. At Via Po 1, almost on the corner with the square, is the historic Musy jewellery shop, a well-known firm that, with an extraordinarily floral decorated pavilion, presented beautiful jewels in this style at the 1902 Exhibition. In the late 19th century, Via Pietro Micca (aka Via Diagonale) was opened in the opposite corner of the square. That street was a showcase for an eclectic repertory, not immune to Liberty. Palazzo Bellia-Ducco-Migliora (1892, Via Pietro Micca, 4-6-9), by Carlo Ceppi, is a clear example of the recovery of Gothic and Renaissance within an Art Nouveau language in which, for the first time in the city, reinforced concrete structures were employed (the Turin firm, Porcheddu, was the first licensee in Italy of the Hennebique patent).

Turin's Liberty style can be interpreted as an instrument of form applicable to the architectural planning for the urban transformations after Italian unity and the grand buildings that represented new power centres. In the latter, which also provided a chance to clear whole housing blocks from the historic centre, a Neoclassical and neo-Renaissance bent prevailed, with the aim of unifying regional cultures in a vaunted national culture. The Banca Commerciale Italiana HQ (1908, Via Santa Teresa, 9), by Angelo

Santonè, with sculptures by Cesare Reduzzi, and the Palazzo delle Poste (1904, Via Alfieri, 8), by architect Camillo Dolza and engineer Ernesto Ghiotti, are clear examples.

In the area in front of the location of the international exhibitions, built up at the beginning of the 20th century and whose common architectural denominator is Liberty, two urban villas stand out: the Villino Kind (1904, Via Monti, 48), by Michele Frapolli, and Villa D'Aronco Favelli (1903, Via Petrarca, 44), by Raimondo d'Aronco, both in "chate style". The first was inspired by Austrian Josef Hoffmann and the Arts & Crafts Movement. In the second, with its sober, geometrical volumes rendered more noble by hammered iron decoration, D'Aronco was influenced by the architecture of Otto Wagner and the Scot Charles Rennie Mackintosh.

Corso Dante was, until the 1930s, one of the locations where the Floral Style had proved especially predominant. Much was lost in WWII Allied bombing, including Palazzo Lavino-Toesca, a masterpiece by Annibale Rigotti (who with D'Aronco was a key figure in the 1902 Exhibition). The Palazzina per Uffici Fiat, with sobre blue and white porcelain décor and a gate in the shape of a

La Ruta

volums sobris i geomètrics ennoblits pels ferros martellejats, D'Aronco s'inspira en l'arquitectura d'Otto Wagner i de l'escocès Charles Rennie Mackintosh.

El Corso Dante va ser fins als anys trenta un dels llocs més homogenis de l'estil floral. Durant la Segona Guerra Mundial els bombardejos aliats van produir greus pèrdues, entre les quals cal recordar el Palazzo Lavini-Toesca, una de les obres mestres d'Annibale Rigotti, protagonista amb D'Aronco de l'exposició de 1902. Al Corso queden la Palazzina per Uffici Fiat, amb decoració sòbria en majòlica blava i blanca i tanca en forma de papallona de ferro martellejat, i l'Officina Fiat (1905) de l'enginyer Alfredo Premoli.

A la Barriera di Nizza i a la di Francia, es concentren algunes de les obres més interessants en aquest estil, com la Casa Bellia (Via Argentero, 4), de Fenoglio, protagonista indiscutible de l'època modernista. L'Albergo Eden (1900, Via Donizzetti, 22) és un dels primers exemples del Liberty torinès que miren obertament a França i, en especial, a Hector Guimard. Per la ironia en la decoració, també es considera important l'edifici dels Bagni Pubblici e Lavatoi de la zona (Via Oddino Morgari, 14), actualment en molt mal estat.

Al llarg de l'històric vial arbrat de Corso Francia hi ha una sèrie d'edificis residencials de gran qualitat decorativa. La Palazzina Fenoglio, després anomenada "La Fleur" (1902, Via Principi d'Acacia, 11), de Fenoglio, és una obra capaç de superar els límits del Liberty epidèrmic per elaborar un discurs de congruència global de planejament entre exteriors i interiors. Aquí, la influència de l'Art Nouveau francobelga es manifesta tot acceptant l'herència tipològica eclèctica. Al final del Corso, al municipi de Collegno, el Villaggio Leumann, dissenyat per Fenoglio el 1902, representa un exemple excepcional de "ciutat obrera" d'estil Liberty.

© Caterina Franchini

© Caterina Franchini

Vittorio Eugenio Ballatore di Rosana, 1912: Casa Bellia, Corso Fiume, 11

Si creuem el riu, arribem al Borgo Crimea, el barri on l'elit intel·lectual i la jove burgesia van tenir el coratge d'autorepresentar-se en l'"arte nuova". L'habitatge del cèlebre pintor i escriptor Carlo Levi, el Villino Foà Levi - Treves Levi (1904, Via Bezzeca, 11), obra de Giuseppe Velati Bellini i Oreste Riccio, és d'inspiració secessionista. En canvi, al condomini Casa Bellia (1912, Corso Fiume, 11) el llenguatge de la Secession es conjumina amb l'Art Déco. El projectista, Vittorio Eugenio Ballatore di Rosana (alumne de Carlo Ceppi), aplica les estructures modernes de ciment armat i divideix la façana amb miradors poligonals amb cupuletes sobreposades de trenat metàl·lic cobertes per plantes enfiladisses que recorden molt les del Pavelló de la Secession a Viena.

És característica la convivència amb l'eclècticisme tardà, i especialment amb el neobarroc. L'edifici símbol de l'estil floral torinès és Villa Scott (1902, Corso Giovanni Lanza, 57), obra mestra de Fenoglio per a l'empresari anglès Scott. La relació entre l'espai interior, amb decoracions neorococó, i l'exterior del jardí es realitza mitjançant l'articulació dels volums oberts per elegantíssims vitralls policroms i fluides reixes. www.torinoinsolita.it/sito_torinoliberty/edifici

www.torinoinsolita.it/sito_torinoliberty/edifici

Pietro Fenoglio, 1902: Palazzina Fenoglio (La Fleur), Via Principi d'Acacia, 11

© Caterina Franchini

Pietro Fenoglio, 1902: Villa Scott, Corso Giovanni Lanza, 57

hammered iron butterfly, and l'Officina Fiat (1905), created by Alfredo Premoli, still stand.

In the Barriera di Nizza and Barriera di Francia suburbs are concentrated some of the most interesting creations, such as Casa Bellia (Via Argentero, 4), by Pietro Fenoglio, a key Art Nouveau figure. Albergo Eden (1900, Via Donizzetti 22) was one of the first examples of Turin Liberty to look towards France, and particularly Hector Guimard, for inspiration. The Bagni Pubblici e Lavatoi (public baths) at Via Oddino Morgari, today in a poor state, are considered important for the irony in their decor.

Along historic, tree-lined Corso Francia is a series of residential buildings with high quality decoration. The Palazzina Fenoglio, later dubbed "La Fleur" ("The Flower", 1902, Via Principi d'Acacia 11), by Fenoglio, surpassed the surface limits of Liberty by developing a coherent dialogue between internal and external planning. Here, the influence of Franco-Belgian Art Nouveau expresses itself, all the while accepting an eclectic inheritance. At the end of the Corso, in the municipality of Collegno, the Villaggio Leumann (a Swiss industrialist), designed by Fenoglio in 1902, is an exceptional example of "working city" Liberty style.

Across the the river, we enter Borgo Crimea, where the intellectual elite and young bourgeois businessmen and liberal professionals dared to make their calling card "arte nuova". The house of celebrated painter and author Carlo Levi, the Villino Foà Levi - Treves Levi (1904, Via Bezzeca 11), by Giuseppe Velati Bellini and Oreste Riccio, was inspired by the Viennese Secession. In

the Casa Bellia (1912, Corso Fiume 11) condominium, Secession melds with Art Deco. The designer, Vittorio Eugenio Ballatore di Rosana (a student of Carlo Ceppi), used modern reinforced concrete structures and divided the façade with polygonal balconies and little cupolas topped by metallic braidwork covered with climbing plants reminiscent of the Secession Pavilion in Vienna.

A formal element is the coexistence with late eclecticism, especially neo-Baroque. One building symbolises Turin's Floral Style: Villa Scott (1902, Corso Giovanni Lanza 57), a masterpiece done by Fenoglio for an English businessman. The relation between the interior, with neo-Rococo decor, and the garden outside is realised by the division of open volumes using multi-coloured stained glass and flowing grills. www.torinoinsolita.it/sito_torinoliberty/edifici

www.torinoinsolita.it/sito_torinoliberty/edifici

© Caterina Franchini

Façade detail of a villa in Via Moncalvo, 21

Detall de la façana d'una vil·la a Via Moncalvo, 21